

O‘ZBEK TILIDA NUTQ MADANIYATINING SHAKLLANISHI VA KOMMUNIKATIV XUSUSIYATLARI

Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti

Sanayev Farrux Axmatovich

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilida nutq madaniyatining shakllanish jarayoni, uning kommunikativ, estetik va axloqiy xususiyatlari tahlil etilgan. Maqolada o‘zbek tili funksional uslublarining o‘zaro ta’siri, kommunikativ samaradorlik va nutq odob-axloqi me’yorlari zamonaviy ijtimoiy-madaniy jarayonlar kontekstida tahlil qilingan. Muallif nutq madaniyatini shaxsning til sezgisi, estetik didi va madaniy tafakkurini shakllantiruvchi individual hodisa sifatida yoritadi.

Kalit so‘zlar: nutq madaniyati, adabiy til, kommunikativ kompetensiya, notiqlik san’ati, til me’yori, funksional uslub, estetik did, muloqot madaniyati, axloqiy fazilat, til va madaniyat.

Hozirgi globallashuv sharoitida insonning madaniy va ijtimoiy faoliyatida nutq madaniyatining o‘rni tobora ortib bormoqda. Til — bu nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning ma’naviy dunyosi, tafakkuri va milliy o‘zligining ifodasidir. Shu sababli “nutq madaniyati” muammosi tilshunoslik fanining eng murakkab va dolzarb masalalaridan biri sifatida alohida e’tibor talab etadi.

Nutq madaniyati insonning ijtimoiy faolligi, muloqot madaniyati, estetik didi va axloqiy fazilatlari bilan uzviy bog‘liqdir. Til orqali madaniyat ifodalanadi, madaniyat orqali esa til boyib boradi. Shuning uchun ham zamonaviy o‘qituvchilar ta’lim jarayonida o‘quvchilarning tilni nafaqat grammatik jihatdan, balki ma’naviy-axloqiy va estetik nuqtayi nazardan o‘zlashtirishlariga alohida e’tibor qaratmoqdalar.

“Nutq madaniyati” muammosi tilshunoslarning eng murakkab va dolzarb muammolaridan biridir. Inson taraqqiyotini til va madaniyatsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Lingvistik ong til orqali madaniyat bilan uzviy bog‘liqdir. Eng yaxshi mahalliy o‘qituvchilar ta’limni o‘quvchilarning umumiy madaniy, shaxsiy rivojlanishiga yo’naltirishga, ular uchun tilning kognitiv, kommunikativ, epistemik funksiyalarini ochib berishga, o‘rganishni madaniy jihatdan to‘yingan qilishga intilishlari bejiz emas. Mazkur yondashuv fan doirasida **til, ong va madaniyat muammolarini chuqurroq tadqiq etish**, shuningdek, ularning **o‘zaro ta’sir darajasini belgilovchi omillarni aniqlashga** qaratilgan.

“Nutq madaniyati” fenomeni esa **integrativ shakllanish** sifatida namoyon bo‘lib, bizning talqinimizda u **“o‘qish madaniyati”, “matn bilan ishlash madaniyati”** hamda **“axborot madaniyati”** kabi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Nutq madaniyati adabiy til - milliy tilning eng yuqori shakli paydo bo‘lganda paydo bo‘ladi. M. Sattorov yozishicha «Tilni xalq yaratganini eslash o‘rinli bo‘lardi», deb yozgan edi. Tilning adabiy va xalqqa bo‘linishi bizda, ta’bir joiz bo‘lsa, “xom” tilga ega bo‘lgan va ustozlar tomonidan qayta ishlanganligini bildiradi. Buni birinchi bo‘lib mukammal tushungan A. Navoyi edi, u ham birinchi bo‘lib xalq nutqi materialidan qanday foydalanishni, uni qayta ishlashni ko‘rsatdi.

Adabiy tilning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- normativlik;
- til birliklarining xilma-xilligi;

- funksional uslublarning mavjudligi;
- qayta ishlash;
- yozma va og'zaki shakllarning mavjudligi.

Abdullayeva G.A. adabiy tilni ongli ravishda me'yorlashtirilgan, kodlashtirilgan til, xalqning o'qimishli qismi tili, madaniyat tili sifatida tavsiflaydi.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida "Nutq madaniyati" fanini o'qitish an'anaviy tarzda o'quv rejasiga kiritilgan. Ushbu jarayonda odatda notiqlik san'ati va nutq madaniyati birgalikda, ya'ni aralash holda o'rgatiladi. Ammo bu ikki yo'nalish tashqi jihatdan o'xshash ko'rinsa-da, aslida mazmun va vazifalari jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Bu tafovutni ularning fan sifatida shakllanish bosqichlarini tahlil etish, shuningdek, maqsadi, predmeti va tasvirlash obyektlariga xos xususiyatlarini solishtirish orqali yaqqol ko'rish mumkin. Notiqlik san'ati qadim zamonlardan buyon alohida iste'dod va mahoratni talab etuvchi san'at turi bo'lib, u shaxsning noyob qobiliyatini namoyon etadi.

Shu bois, notiqlik bilan nutq madaniyati o'rtasida ma'lum bog'liqlik mavjud bo'lsa-da, har ikkisi o'ziga xos mohiyatga ega. Bu borada professor E. Begmatovning fikrlarini keltirish o'rinlidir:

Nutq madaniyati asl ma'noda **adabiy til bilan chambarchas bog'liq** hodisadir. Uning shakllanishi, insoniy mohiyati, talablari va mezonlari aynan adabiy tilning o'zi hamda uning me'yorlariga tayanadi. **Notiqlik san'atida** esa bu belgilar hal qiluvchi omil emas. Chunki notiqlik orasida **adabiy til me'yorlariga to'liq amal qilmaydigan**, ammo **ma'lum sheva yoki lahjada ham chinakam notiqlik san'atini namoyon etadigan** shaxslar uchrab turadi. Demak, so'zga usta bo'lish yoki notiqlik **til materialining shakliga emas, balki nutqning ta'sirchanligi va ifoda san'atiga bog'liqdir**.

Notiqlik — bu **og'zaki nutq bilan bevosita bog'liq hodisa**, ya'ni u nutqning og'zaki shaklida namoyon bo'ladi. **Notiqlik san'ati** — og'zaki nutqning yuksak san'atidir. **Nutq madaniyati** esa kengroq tushuncha bo'lib, u **nutqning ham og'zaki, ham yozma shakllariga** taalluqlidir.

Nutq madaniyati jamiyat a'zolarining umumiy nutqiy faoliyatini ko'zda tutadi. Nutq madaniyati sohasining maqsad va pirovard orzusi barchaning, butun xalqning nutqini madaniylashtirishni mo'ljallaydi. Mumtoz ma'nodagi notiqlik esa, alohida shaxslarning nutqiy mahoratini, san'atini ifodalaydi. Notiqlik, asosan, nutq vositasida kishilarga muayyan g'oya va maqsadlarni yetkazishni, ularni ma'lum maqsadga safarbar qilishni ko'zda tutadi. Ya'ni notiqlik san'atida tinglovchilarni ma'lum maqsadga jalb qilish asosiy o'rin tutadi. Shu sababli ham professor V.D. Kudryavsev notiqlik nutqiga shunday izoh beradi: "Har qanday og'zaki nutq notiqlik nutqi bo'lib, u nimanidir tushuntirish va isbotlashnigina emas, balki tinglovchilar tushunchasiga ta'sir etishini ham maqsad qilib oladi".

San'atkor notiqning nutqi odatda keng auditoriyaga, ya'ni ko'plab tinglovchilarga mo'ljallanadi. Uni bir vaqtning o'zida bir necha kishi tinglaydi. **Nutq madaniyati** esa buningdan kengroq tushuncha bo'lib, **ko'p sonli auditoriyadan tashqari kundalik suhbatlarni, shuningdek, yakka shaxsga qaratilgan muloqot shakllarini** ham o'z ichiga oladi.

Shu sababli biz **B. Sharipov** tomonidan berilgan ta'rifni **eng muvaffaqiyatli** deb hisoblaymiz: "*Nutq madaniyati — bu til birliklarini shunday tanlash va ularni shunday tashkil etishki, bunda muloqotning muayyan vaziyatida til me'yorlari hamda muloqot etikasiga rioya qilgan holda, belgilangan kommunikativ vazifalarga erishishda eng yuqori samaradorlikka erishish mumkin bo'ladi*".

“**Nutq madaniyati**” tushunchasining mazmuni haqida **Brokxaуз va Efronning Kichik ensiklopedik lug‘atida** ham aniq bayon topgan:

“Nutq madaniyati — bu nutqning rivojlanish darajasi, til yoki dialekt me‘yorlarini bilish darajasi hamda bu me‘yorlardan oqilona chetga chiqish qobiliyati bilan belgilanadi”.

Umumiy ma’noda **til me‘yori** deganda so‘zlar, iboralar va sintaktik konstruktsiyalarning **umume’tirof etilgan hamda qonuniylashtirilgan qo‘llanilishi** tushuniladi. Me‘yor jamiyatdagi nutq madaniyatini takomillashtirishga yo‘naltirilgan **ob’ektiv tendensiyalarni** aks ettiradi. **Adabiy tilning to‘g‘riligi, aniqligi, ravshanligi, izchilligi, ifodaliligi, boyligi, maqsadga muvofiqligi va dolzarbligi** aynan shu til me‘yorlari bilan belgilanadi.

Til me‘yorlari — tildagi jarayon va hodisalarning muntazam, barqaror ko‘rinishlarini ifodalovchi, **nutq amaliyoti orqali qo‘llab-quvvatlanadigan tizimdir**. Til me‘yorining manbalarini aniqlashda zamonaviy o‘zbek tilining **rivojlanish tendensiyalari** inobatga olinadi: adabiy nutqni demokratlashtirish, og‘zaki nutqning yozma shaklga ta’siri, nutq modellarining birlashuvi hamda nutqning saqlanishi bilan bog‘liq **semantik ravshanlikka intilish** kabi holatlar bunga misoldir.

Afsus bilan ta’kidlash joizki, hozirgi zamon umumta’lim maktablari bitiruvchilarining boshlang‘ich savodxonlik darajasi ancha past. Shu bois, mavjud sharoitda barcha mutaxassislik talabalari uchun me‘yoriy yozish ko‘nikmalarini mustahkamlash maqsadida “Orfografiya va punktuatsiya amaliyoti” fanini o‘quv rejalari tarkibiga, ya’ni davlat ta’lim standarti komponenti sifatida kiritish maqsadga muvofiq bo‘ladi, deb hisoblaymiz.

Badiiy asarlar tilning barcha uslublari va funksional turlarining elementlarini o‘z ichiga olgan murakkab tizimdir. Ular ko‘p bosqichli talqinni talab etadi va boshqa til funksiyalaridan tashqari, estetik hamda kommunikativ vazifani ham bajaradi.

Bizning fikrimizcha, o‘zbek tili uslublarni tasniflashda quyidagi jihat e’tiborga olinishi lozim: funksional uslublarning mavjudligi — adabiy tilga xos xususiyat bo‘lib, badiiy adabiy til ham, nutq madaniyati singari, tilning asosiy shakllantiruvchi sifatlarini o‘zida mujassam etadi. Shu bilan birga, milliy tilning adabiy bo‘lmagan shakllari — dialekt, jargon, xalq tili kabi unsurlar ko‘pincha bu tizimdan tashqarida qoladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, til uslublari qatoridan “badiiy adabiy til” va “nutq madaniyati” kabi konstruktsiyalarni alohida ajratish maqsadga muvofiqdir; ular tilning funksional turlarida o‘z o‘rnini egallaydi.

Akademik D. Hashimova tomonidan taklif etilgan tilning funksional turlari tipologiyasi bugungi kunda keng e’tirof etilgan bo‘lib, quyidagi shaklda tasniflanadi:

- nutq madaniyati;
- badiiy adabiy til;
- tilning funksional uslublari: rasmiy-ish, ilmiy, publitsistik.

Til uslublarni M. Sattorov esa faqat funksional jihatdan ko‘rib, ularni badiiy adabiyot tili hamda so‘zlashuv tilidan ancha farqli, o‘ziga xos lingvistik tuzilishga ega uslublar sifatida tavsiflaydi.

Biroq til uslublarni bunday tarzda tartibga solish bir tomonlama yondashuv bo‘lib ko‘rinadi. Chunki tilda qo‘llaniladigan funksional va ekspressiv-stilistik vositalar nafaqat funksional (ilmiy, rasmiy-ish, publitsistik), balki ekspressiv — yuqori, neytral va qisqartirilgan uslublarni ham qamrab oladi.

Bayonotning kommunikativ samaradorligi esa shunda namoyon bo‘ladiki, agar nutqdan foydalanish natijasida so‘zlovchi o‘z maqsadiga erishsa va natijadan mamnun bo‘lsa, shu bilan birga tinglovchi

tomonidan tushunmovchilik, noxolis baho yoki hissiy salbiy reaksiya yuzaga kelmasa — bu holat kommunikativ muvofiqlik mezoniga to‘la javob beradi.

Odamlar o‘rtasidagi **muloqot** nafaqat **ijtimoiy-psixologik o‘zaro ta’sir jarayoni**, balki **axborot uzatish kanali** hamdir. Ammo mantiqiy va konseptual ma’lumotlar almashinuvi bosqichiga o‘tishdan oldin, eng avvalo, **nutqiy aloqa o‘rnatish zarur**. Buning uchun esa **nutq odob-axloqi normalarini bilish va ularni to‘g‘ri qo‘llay olish** muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, **nutq madaniyati** asosida **nutq odob-axloqi tizimi** shakllanadi. Unga ko‘ra, suhbatdoshlar o‘rtasida **nutqiy aloqani to‘g‘ri o‘rnatish**, ularning **ijtimoiy roli, o‘zaro mavqei va munosabatlariga** muvofiq **rasmiy yoki norasmiy muloqotni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish** jamiyat tomonidan belgilangan **barqaror so‘zlashuv formulalari tizimi** orqali amalga oshadi.

Masalan, **o‘zbek odob-axloqining milliy o‘ziga xosligi** xalqimizning **maqol, matal va dostonlarida** o‘z ifodasini topgan.

Bugungi kunda mamlakatimizda kechayotgan **ijtimoiy-iqtisodiy, texnik, siyosiy hamda ma’naviy-axloqiy o‘zgarishlarni** inobatga olgan holda, **kommunikativ funksiyalar** — ya’ni **o‘z qiyofasini shakllantirish, tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish va moslashuv funksiyalarini**, ayniqsa, **virtual dunyoda nutqiy muloqot** sharoitida alohida ta’kidlash lozim.

Nutq madaniyatining axloqiy jihati esa turli muloqot holatlarida **lingvistik xulq-atvor qoidalarini bilish va ularga amal qilishni** taqozo etadi. Muloqot jarayonida **haqoratli, hurmatsiz yoki qo‘pol so‘zlardan foydalanish** qat’iyan man etiladi, **baland ohangdagi suhbatlar** esa qoralanadi. Qo‘pol, tartibsiz so‘zlar va noo‘rin iboralar insonda **noto‘g‘ri xatti-harakatlarga** sabab bo‘lishi mumkin. Shu haqiqat xalq og‘zaki ijodida **“Yomon so‘z go‘zal axloqni buzadi”** degan hikmat bilan ifoda etilgan.

Shunday qilib, **nutq madaniyati** — **individual hodisadir**. Ona tilidan to‘g‘ri va maqsadga muvofiq foydalanish shaxsning **til sezgisi, estetik didi va uslubiy madaniyati** darajasini ko‘rsatadi. Bu esa o‘z navbatida **shaxsning nutq va til madaniyatining yangi bosqichini shakllantirish** uchun zarur shart bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayeva B.A. O‘zbek tili va nutq madaniyati: darslik. Samarqand: Ilm-fan, 2019. -35 b.
2. Begmatov E., Qung‘urov R., Tojiev Y., Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. T.: O‘qituvchi, 1992. – 45 b.
3. Sattorov M.C. Nutq madaniyati asoslari// Til va adabiyot ta’limi. №5. 2021 – 46 b.
4. Кудряцев В.Д. Основа ораторского искусства. Изд-3. Иркутск: наука, 2021.
5. Шарипов Б.Ш. О литературном языке // Русский язык в национальных школах. 2022. № 1.